

Natalia Snigiriova / Наталля Снігірова

National Academy of Sciences of Belarus, Minsk (Belarus)

e-mail: nataliasnigiriova@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-2083-1392>

Плытагонства як архаічны адыходны промысел беларусаў і аб'ект сучаснага лексікаграфічнага апісання.

Плытніцтва: тэматычны слоўнік. Рэд. Вераніка Курцова.

Мінск: Беларуская навука, 2019, 297 с.

*Каля берага над Нёманам
зелянее асака.*

*Раскажы пра плятагона,
Нёман, –
родная рака.*

Яўген Хвалеі (Hvalej)

Прайшло ўжо шмат гадоў з тых часоў, калі па рэках сплаўлялі лес і можна было пачуць словы з асяроддзя плятагонаў. Калісьці літаральна ўся Беларусь была плытніцкай дзяржавай. Плытніцкі занятак быў вельмі працаёмкім, патрабаваў фізічнай сілы, вынослівасці, кемлівасці, адвагі і вялікага спрыту. Складанейшы вытворчы працэс выяўляў найлепшыя якасці беларускага характару, прыроджанае ўменне беларусаў пераадольваць цяжкія. Каб плыт даставіць да месца прызначэння, ім неабходна было ўмела кіраваць. Плытагонны павінны былі валодаць спецыяльнымі ведамі адносна фарватара рэк: ведаць усе небяспечныя ўчасткі, павароты, умець прадбачыць нечаканыя мелкаводдзі, падводныя камяні, парогі альбо па-іншаму *рапы* – каменныя грады на дне ракі ў месцах, дзе цяжэнне было асабліва хуткім (Žolud, 2017, s. 41). Сплаў заўсёды нёс у сабе небяспеку для жыцця плятагонаў. Пакаўзнуўшыся на мокрым бяргенні, можна было пакалечыцца ці зваліцца ў ваду, вынырнуць адкуль удавалася не ўсім. Праца сплаўшчыка была не з лёгкіх, і сяляне адважваліся на яе ад безвыходнасці.

Пра многія аспекты плытніцкай справы вельмі добра ведаў Якуб Колас. Сваімі ўражаннямі ад сплаўнога промыслу землякоў і іх цяжкай долі народны паэт падзяліўся ў вершы *Плытнікі* (Kolas, 1907):

...Срэбрам адлівае,
Як люстэрка, Нёман,
Зранку не сціхае
Над вадою гоман.

Ад крыку-лаянкі
Аж дрыжыць паветра:
– На «барбару», Янка!
– Гартоль бяры, Петра!

– Закідай шырыгу!
– Прысам папхні ўліва!
Варушыся! Мігам!
Не спі ў шапку! Жыва!
А заднік без толку
Бусаком махае.
Галаўнік Міколка
Бэсціць яго, лае.

Гнецца плыт дугою,
Прэ яго да гаку,
Быстраю вадою
Ломіць, як вужаку.

На мель узагнала.
Крык, сярдзіты голас.
Порткі паскідалі,
Усе ў вадзе па поясе.
Бомы ўсе пабралі:
– Празам, хлопцы! рразам!
Ну, яшчэ! Што сталі?
Ну, яшчэ наляжам!

Вецер загуляе –
Хвойнік, лозы гнуцца.
Плытнік спачывае,
Як сабака ў будцы...

Мова нёманскіх плытнікаў для нашых сучаснікаў цяжка зразумелая. І гэта заканамерна: наяўны вопыт палявых даследаванняў сведчыць, што ніхто ўжо не можа расказаць пра плытніцтва, паколькі гэтая сфера прафесійнай дзейнасці даўно не існуе. Лексіка плытніцкай справы – слоўная спадчына, якая не змога захавацца без клопату вучоных. Таму надзвычай актуальным уяўляецца выданне *Плытніцтва: тэматычны слоўнік*, што, дзякуючы сваёй зместавай накіраванасці, з'яўляецца абагульненай крыніцай звестак пра абазначальныя сродкі, якія ўжываліся ў некалі шырока распаўсюджаным у Беларусі промысле.

На сённяшні дзень плытніцтва як адна з галін традыцыйнай матэрыяльнай культуры беларусаў нават для спецыялістаў – terra incognita. Створаны тэматычны слоўнік мае выключную з'рыстычную вартасць: азнаямленне з ім дазваляе шырокаму колу чытачоў даведацца, да прыкладу, дзе плылі ганкі, *глейні*, *лавы*, *грабёнкі*, *пасы*, *таркі* і іншыя плыты, дзе вязалі плыт *сужбой*, *гальвай*, *клібай*, *шварай*, *шырхоўкай* і іншай прывяззю, чым адрозніваецца *шархавіна*, *рамжына*, *наклеса ад жорасці*, для чаго выкарыстоўвалі *арала*, *гартоль*, *саху*, *барбару*, дзе ганялі плыты *сплаўшчыкі*, *лавачнікі*, *плісакі*, *арэлі*, *пасаўнікі* і іншыя плытнікі, хто важней на плытах *галаўнік*, *штырнік*, *тарнавы*, *заднік*, *корнік*, *цальнік*, *дубовік*, *шульман*, *маладзец*...

Да моманту з'яўлення тэматычнага слоўніка *Плытніцтва* гэты адметны пласт намінацыйных сродкаў не толькі не быў асветленым глыбока і ўсебакова

з лексікалагічнага боку, але і не атрымаў належнага лексікаграфічнага ўпарадкавання, застаючыся пераважна аб'ектам этнаграфічнай зацікаўленасці. Укладанне даведніка ажыццяўлялася на падставе абагульнення і сістэматызацыі ўсіх наяўных архіўных матэрыялаў. Корпус найменняў, уключаных у тэматычны слоўнік, ахоплівае разнастайныя крыніцы: запісы, зробленыя ў розных рэгіёнах краіны супрацоўнікамі аддзела дыялекталогіі і лінгвагеаграфіі Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа НАН Беларусі, слоўнікавыя падборкі, надрукаваныя ў дыялектных зборніках як спецыяльныя самастойныя артыкулы аб складзе абазначальных сродкаў па плытніцтве або ўключаныя як рэестравыя адзінкі ў складзе нетэматычных лексічных падборак у розных дыялектных слоўніках, этнаграфічныя і навуковыя інфармацыйна-энцыклапедычныя выданні. У выніку пад адной вокладкай была аб'яднана вялікая колькасць верыфікаваных даных, рэпрэзентацыя якіх характарызуецца высокай ступенню навуковай дакладнасці.

Словазбор *Плытніцтва: тэматычны слоўнік* – унікальная лексікаграфічная праца. Важнасць яе заключаецца не толькі ў тым, што ў навуковы зварот уводзіцца істотны масіў малавядомай, часам вузкарэгіянальнай лексікі, дагэтуль не даследаванай лексікалагічна. Слоўнік пабудаваны на паняццым прынцыпе. Гэтым ён памнажае лік ужо створаных у аддзеле дыялекталогіі і лінгвагеаграфіі ідэаграфічных даведнікаў: *Жывёльны свет* (*Žyvël'ny svet...*, 1999); *Раслінны свет* (*Raslinny sviet...*, 2001), *Чалавек* (*Čalavek...*, 2006), *Сельская гаспадарка* (*Sel'skaâ gaspadarka...*, 2010). З'яўленне новага тэматычнага слоўніка заслугоўвае самых ухвальных дэфініцый, годна працягвае распачатую серыю. Працы падобнага зместу ўказваюць шляхі і перспектывы развіцця нацыянальнай дыялектнай лексікаграфіі, спосабы абагульнення і сістэматызацыі існуючых моватворчых набыткаў. Стварэнне менавіта такіх слоўнікаў надзвычай актуальна і важна для раскрыцця механізмаў пазнання беларускім народам навакольнага свету, канцэптуалізавання звесткі пра які замацаваны ў слове.

У адрозненне ад папярэдніх выданняў, у слоўніку па плытніцтве семантыка слова раскрываецца пераважна праз кантэкст, праз яго словаўжыванне. Выразная адметнасць падрыхтаванага тэматычнага словазбору – гэта адлюстраванне асаблівасцей функцыянавання абазначальнага сродку, які называе адно і тое ж паняцце ў тэрытарыяльнай прасторы ўсіх народных беларускіх гаворак, інакш кажучы, адлюстроўвае яго полідыялектны склад, што дазваляе мець суадносны лексічны матэрыял і ўбачыць яго прасторавае размеркаванне. Слоўнік па плытніцтве выяўляе не толькі патэнцыял роднай мовы, багацце яе лексічных сродкаў, але і разнастайныя знакі міжнародных сувязей паміж Захадам і Усходам. У складзе гэтай спецыяльнай лексікі шмат запазычанняў з нямецкай мовы, што, у сваю чаргу, указвае на кантакты з Нідэрландамі. Цікавым фактам для мовазнаўцаў з'яўляецца і тое, што ў працы зафіксаваны адзіны выпадак, які з'яўляецца сведчаннем балцкіх уплываў, – слова *ванчас* 'лесаматэрыял (загатоўкі)' (*Plytnictva...*, 2019, s. 176).

Прыемна ўражае структурная стройнасць слоўніка, ахоп фактаў (каля 2000 намінацыйных адзінак) і паўната іх прадстаўлення. Даследаванне мае іерархізаваную структуру і складаецца з шасці раздзелаў, прысвечаных непасрэдна сплаву лесу, а таксама розным дадатковым відам працы, якая яму папярэднічала. У першым раздзеле прадстаўлена лексіка, звязаная з плытавым сплавам: назвы плытоў і іх частак, найменні дапаможных сродкаў, якія выкарыстоўваліся для вязання і замацавання бярэнаў у плытах і звёнаў плытоў паміж сабой, намінацыйныя адзінкі, якімі абазначалі прылады, прыстасаванні, з дапамогай якіх адпыхваліся для згону плыта ад берага ці якімі затрымлівалі плыт, каб прыстаць да берага, і інш. Змест другога раздзела складаюць абазначальныя сродкі, якія называюць працэсуальныя дзеянні, звязаныя са згонам лесу рознымі спосабамі, рухам і затрымкай плытоў, а таксама працэсы загатоўкі лесу. Найменні, якімі абазначаюцца розныя этапы, што папярэднічаюць і спадарожнічаюць лесасплаву, а таксама назвы прыстасаванняў, якія выкарыстоўваюцца для скачвання бярэнаў, назвы месца, дзе складвалі лес для сплаву, спосабы і сродкі ўпарадкавання лесу пры яго транспарціроўцы і інш. аб'яднаны ў спецыяльны раздзел. Асобнае месца ў слоўніку адводзіцца лексічным адзінкам, якімі называюцца месцы захоўвання сплаўнога лесу і асаблівасці ракі, па якой ганялі плыты (небяспечныя месцы на рацэ, павароты, абмежавальныя і апазнавальныя знакі). Адзначаюцца ў працы і назвы розных лодак, даецца апісанне якараў, што выкарыстоўваліся падчас згону. Дадатковы інфармацыйны раздзел слоўніка называецца *Асобныя водныя транспартныя сродкі*. Каб не страціць інфармацыю пра гэтыя сплаўныя судны, якія выйшлі з ужытку, у дадзеным невялікім даведніку падаюцца абагульненыя звесткі пра іх. Такім чынам, у тэматычным слоўніку знаходзіць шырокае адлюстраванне ўвесь склад абазначальных сродкаў, якія маюць адносіны да плытагонства. Многія лексемы ўпершыню уведзены ў навуковы зварот. Слоўнік утрымлівае багатую даведчна-інфармацыйную базу, суправаджаецца прадметным паказальнікам, а таксама змяшчае малюнкi, якія дазваляюць візуальна успрымаць аб'ект абазначэння.

Падрыхтаваны словазбор цалкам адпавядае прынятым прынцыпам падачы лексікі: ад значэння слова да сродкаў яго ўвасаблення. Структура слоўнікавых артыкулаў вызначаецца аб'ёмам наяўных факталагічных звестак. Пэўная частка артыкулаў упарадкавана па гнездавым прынцыпе. Лексемы з агульным каранем і структурна адрознымі фармантамі, а таксама тыя з іх, якія былі вядомы на значнай тэрыторыі або ў межах рэгіёна, размяшчаюцца часцей першымі. Іншыя словы, якія не маюць словаўтваральных сінанімічных варыянтаў і займаюць лакальныя арэалы пашырэння, прыводзяцца пасля адзначаных рэестравых адзінак (*Plytnictva...*, 2019, s. 12).

Абазначальныя сродкі, якія ўжываюцца як назвы адпаведнага паняцця, падаюцца ў слоўніку ў адаптаваным да літаратурнай мовы запісе ў пачатковай форме. З'явы рэгулярнай фанетыкі ў загаловачых словах не адлюстроўваюцца. Зафіксаваны ў гаворцы варыянт увасаблення лексемы, асаблівасці мясцовага

вымаўлення захоўваюцца ў прыкладзе. Прыклады размяшчаюцца адвольна, аднак найперш увага аддаецца лексічнай адзінцы, якая характарызуецца агульным каранем і разгорнутым фармантным складам, а таксама геаграфіі пашырэння слова. Наяўныя ілюстрацыі накіраваны на тое, каб прадэманстраваць рэальнае функцыянаванне слова ў розных кантэкстах, ці на ўвасабленне яго прагматыкі. Адначасова яны дапамагаюць атрымаць уяўленне пра стан і характар маўлення асоб, што мелі больш шырокія ў параўнанні з іншымі вяскоўцамі магчымасці кантактавання. Прыклады, якія часам утрымліваюць дэфініцыі апавядальнікаў, дапамагаюць таксама ўдакладніць, асэнсаваць семантыку слова. У працы некаторыя ілюстрацыі паўтараюцца. Гэта выклікана тым, што досыць часта збіральнікі матэрыялаў адзін і той жа прыклад выкарыстоўвалі для абазначэння розных паняццяў. Паўтор таксама абумоўлены лексічнымі асаблівасцямі функцыянавання слова, у прыватнасці яго мнагазначнасцю, з'явай аманіміі. Аўтары палічылі мэтазгодным лепш паўтарыць ужытыя ілюстрацыі, чым пакінуць слова без тлумачэння, увасабленага ў словаўжыванні (*Plytnictva...*, 2019, s. 24). Сустрэкаюцца таксама прыклады, якія маюць варыянтнасць ва ўжыванні асобных кантэкстуальных сродкаў. Разам з тым асобныя з рэстравых слоў увогуле не забяспечваюцца прыкладамі з прычыны адсутнасці ілюстрацыі на загаловачную адзінку ў выдадзеных словазборах ці сабраных і захаваных архівах.

Трэба адзначыць, што пашпартызацыя прыкладаў неаднастайная. Пры ўказанні месца фіксацыі ілюстрацый прыводзяцца арыгінальныя, г.зн. запісаныя ў выданнях або ў архіўных зборах назвы раёнаў, рэгіёнаў, водных басейнаў. Пры адсутнасці ў энцыклапедычных ці ў іншых даведніках інфармацыі аб канкрэтным месцы запісу выкарыстоўваецца паметка мясцовае (*мясц.*). Гэта паметка звычайна не ставіцца, калі пералічваецца месца фіксацыі матэрыялу, указанага ў архіўных запісах, а ў даведчаных выданнях намінацыя з'яўляецца бязадраснай. Нягледзячы на неаднастайнае адлюстраванне геаграфіі лексем у розных крыніцах, уніфікацыя адсылачных звестак, з мэтай ужывання толькі назваў водных басейнаў, раёнаў або рэгіёнаў не праводзілася. Пры забеспячэнні прыкладамі пэўнага абазначальнага сродку часам паўтараецца назва аднаго і таго ж месца фіксацыі. Як правіла, гэта адбываецца ў тых выпадках, калі прыклады, адрозныя сваім зместам, меліся ў лексікаграфічных працах, а таксама ў архіўных запісах.

Семантычная характарыстыка паняццяў праводзіцца дыферэнцавана. Калі слова з'яўляецца пашыраным і агульнавядомым, то даецца яго традыцыйнае лінгвістычнае тлумачэнне: „Плыт, караван. Звязаныя паміж сабой бяровы для лесасплаву, перавозкі грузаў і пераправы на вадзе.” (*Plytnictva...*, 2019, s. 47); „Плытнік, сплаўшчык, плытагон. Рабочы на плытах.” (*Plytnictva...*, 2019, s. 117). У выпадках, калі толькі моўнае тлумачэнне прадмета апісання не дазваляе мець рэальнае ўяўленне пра абазначальны сродак, пэўнае паняцце, якое абагульняе характэрныя і ўжывальныя для яго намінацыі, дапаўняецца дадатковымі звесткамі. Гэта галоўным чынам фізічныя ці нейкія іншыя характарыстыкі прадмета, мэты

яго выкарыстання ў плытніцкай справе. Напрыклад, пры вызначэнні паняцця *багор* назва артыкула, прывечанага яго апісанню, расшыраецца за кошт сінанімічнага слова *бусак*. Сэнс паняцця *багор*, *бусак* перадаецца наступным чынам: „Багор, бусак. Завостраны *шост* з насаджаным на яго вострым жалезным наканечнікам з круком (або без яго), які выкарыстоўваўся для падцягвання, спускання і лоўлі бярэнаў у вадзе на сплаве, а таксама для адпыхвання плыта” (*Plytnictva...*, 2019, s. 15).

Відавочна, што пры распрацоўцы структуры слоўнікавых артыкулаў, звязаных з семантычнай характарыстыкай слова, мелі месца пэўныя цяжкасці, абумоўленыя характарам лексічнага матэрыялу, непразрыстасцю значэння слова, невыразнасцю кантэкстаў ужывання, а таксама тым, што многія лексемы на тэрыторыі розных водных басейнаў Беларусі функцыянуюць паралельна як агульныя намінацыйныя адзінкі і канкрэтныя ці лакальныя намінацыі. Для намінацыйных абазначальных сродкаў са сферы плытніцтва характэрна шырокая мнагазначнасць і аманімія, мяжу паміж якімі правесці вельмі складана (*Plytnictva...*, 2019, s. 16). Кантэксты паказваюць: адна і тая ж лексема выкарыстоўваецца для абазначэння розных прадметаў, сродкаў, дзеянняў, звязаных са сплавам. У прыватнасці, *шост* выкарыстоўваецца і як сродак, з дапамогай якога кіруюць плытом, і як сродак, з дапамогай якога прычальваюць да берага, і як сродак, з дапамогай якога адпыхваюцца ад берага, і інш. Падобная шматфункцыянальнасць уласціва і для прылады, якая называецца *багром*. З улікам тыпу лексікаграфічнай працы падобныя намінацыйныя адзінкі падаюцца ў розных раздзелах слоўніка ці ў розных частках раздзела ў адпаведнасці з яго ўнутранай рубрыкацыяй.

Каманды, якія выкарыстоўваліся ў плытнікаў, і асобныя працэсуальныя дзеянні ўвасабляюцца ў слоўніку сінтаксічнымі канструкцыямі. Некаторыя з іх тоесныя ідыяматычным моўным адзінкам, іншыя набліжаюцца да іх (*адбіць бабайкою* і інш.). У слоўнікавых артыкулах сінтаксічна звязаныя адзінкі падаюцца на апорнае, ключавое слова.

Варта падкрэсліць надзвычайную ступень асабістай заангажаванасці ў стварэнне тэматычнага слоўніка *Плытніцтва* яго навуковага рэдактара – Веранікі Курцовай – і ўкладальнікаў-аднадумцаў. Упарадкаванне архіўных і дадаткова выпісаных з сучасных дыялектных слоўнікаў даных, іх сістэматызацыя былі зроблены Любоўю Кунцэвіч, Веранікай Курцовай, Тамарай Трухан. Выбарку матэрыялаў з даведчна-інфармацыйных крыніц выканал В. Курцова, ёй таксама быў падрыхтаваны дадатковы раздзел пра рачныя сплаўныя судны, паказальнік слоў, даведчныя спісы, упарадкаваны намінацыйныя абазначальныя сродкі па адпаведных раздзелах згодна з прынятай сістэматызацыяй. Дзякуючы самаадданай працы В. Курцовай паспяхова было ажыццёўлена маштабнае даследаванне, вынікам якога стала лексікаграфічнае выданне, прыхільна сустрэтае і запатрабаванае навуковай грамадскасцю. Малюнкi, якія змяшчаюцца ў кнізе, зрабіла мастак Ірына Забэла.

Падсумоўваючы вышэйвыкладзенае, без перабольшвання можна заявіць, што публікацыя даведніка робіць значны ўклад у развіццё як нацыянальнай лексікаграфіі, так і беларусказнаўства ўвогуле, бо ў навуковы зварот уводзіцца вялікая колькасць дыялектнай лексікі, якая характарызуе адметны від сацыяльна-вытворчай дзейнасці беларускага народа – плытніцтва, адыходны промысел, якім працяглы час займаліся беларусы, але які поўнасьцю скончыў сваё існаванне ў мінулым стагоддзі. Гэты факт істотна павышае статус рэцэнзуемай працы: у прапанаваным словазборы з высокай ступенню аб'ектыўнасці адлюстроўваецца моўная і сацыяльна-культурная рэальнасць, якая ўжо стала адным з этапаў у гістарычным развіцці беларускага народа. Падрыхтаваны слоўнік набывае значэнне своесаблівага помніка, які дазволіць захаваць арыгінальны лексічны пласт мовы. Лексіка сферы плытніцтва, сабраная і апрацаваная ў спецыяльным лексікаграфічным даведніку, несумненна ўяўляе нацыянальна-гістарычную каштоўнасць, з'яўляецца агульнакультурным набыткам.

Выданне слоўніка гэта не толькі яшчэ адна прэзентацыя нацыянальных лексічных скарбаў, што знойдуць адлюстраванне ў *Зводным слоўніку беларускіх народных гаворак*. Прадстаўлены ў кнізе каштоўны матэрыял выклікае жаданне больш глыбока пазнаёміцца з лексікай сферы адыходных промыслаў беларусаў, а значыць, ён абавязкова будзе запатрабаваны і выкарыстаны падчас ажыццяўлення далейшых інтэрдyscyплінарных даследаванняў, у рамках напісання кваліфікацыйных работ і навуковых артыкулаў.

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Sources / Źródła

Hvalej, Äugen. *Pesnâ plytagonaj. Z minulaga*. [Хвалей, Яўген. *Песня пльтагонаў (З минулага)*]. Pobrano z: https://knihi.com/Jauhien_Chvalej/Kvadry_pamiaci_ (dostęp: 01.07.2020).

Kolas, Äkub. (1907). *Plytniki*. [Колас, Якуб. (1907). *Плытнікі*.] Pobrano z: https://knihi.com/Jakub_Kolas/Plytniki_ (dostęp: 01.07.2020).

Plytnictva: tэматычны sloŭnik. (2019). Red. Veranika Kurcova, Minsk: Belaruskaâ navuka. [*Плытніцтва: тэматычны слоўнік*. (2019). Рэд. Вераніка Курцова Мінск: Беларуская навука].

Studies / Opracowania

Čalavek: tэматычны sloŭnik. (2006). Lûboŭ Kuncëvič i Aläksandr Kryvicki (red.). Minsk: Belaruskaâ navuka. [*Чалавек: тэматычны слоўнік*. (2006). Любоў Кунцэвіч і Аляксандр Крывіцкі (рэд.). Мінск: Беларуская навука].

Raslinny sviet: tэматычны sloŭnik. (2001). Lûboŭ Kuncëvič i Aläksandr Kryvicki (red.). Minsk: Belaruskaâ navuka. [*Раслінны свет: тэматычны слоўнік*. (2001). Любоў Кунцэвіч і Аляксандр Крывіцкі (рэд.). Мінск: Беларуская навука].

- Sel'skaâ gaspadarka: tèmatyčny sloŭnik.* (2010). Galina Veštart i Īgar Kapuloŭ (red.). Minsk: Belaruskáâ navuka. [*Сельская гаспадарка: тэматычны слоўнік.* (2010). Галіна Вештарт і Ігар Капылоў (рэд.). Мінск: Беларуская навука].
- Žolud, Sârgej. (2017). «Sabačy hleb» nemanskih plytagonau. *Belaruskáâ dumka*, 10, s. 41–45. [Жолуд, Сяргей. (2017). «Сабачы хлеб» неманскіх пльытагонаў. *Беларуская думка*, 10, с. 41–45].
- Žyvěl'ny svet: tèmatyčny sloŭnik.* (1999). Lûboŭ Kuncèvič i Alâksandr Kryvicki (red.). Minsk: Belaruskáâ navuka. [*Жывёльны свет: тэматычны слоўнік.* (1999). Любоў Кунцэвіч і Аляксандр Крывіцкі (рэд.). Мінск: Беларуская навука].